

بررسی و بازشناسی فرهنگی نقوش سنگ قبور گورستان‌های موکریان شرقی در عصر قاجار

مقاله پژوهشی (صفحه ۸۵-۶۳)

اسماعیل معروفی‌ا قدم^۱، کریم حاجی‌زاده باستانی^۲، علی زارعی^۳، علی اصغر محمودی‌نسب^۴، حبیب شهبازی شیران^۵

۱- دکتری باستان‌شناسی دانشگاه محقق اردبیلی (نویسنده مسئول)

۲- دانشیار گروه باستان‌شناسی دانشگاه محقق اردبیلی

۳- استادیار گروه باستان‌شناسی دانشگاه بیرجند

۴- دکتری باستان‌شناسی دانشگاه مازندران

۵- استادیار گروه باستان‌شناسی دانشگاه محقق اردبیلی

DOI: 10.22077/NIA.2020.3581.1345

چکیده

بر روی صدها نمونه سنگ قبر گورستان‌های ناحیه موکریان شرقی عصر قاجار که پیاپی در کنار هم صف‌آرایی کرده‌اند و چون کتابی قطور، گویای تاریخ خاک‌خورده مردمانی خفته در زیر تلی از خاک‌اند؛ نقوشی قرار گرفته که بر زیبایی و اهمیت این آثار افزوده است. مسلم است که این نقوش تنها برای تزئین حکاکی نشده‌اند؛ بلکه می‌توانند بیانگر علایق و دلبستگی‌های فرد متوفی و بازماندگان، اعتقادات، موقعیت مکانی و زمانی و نمودی از فرهنگ جامعه باشند. پژوهش حاضر از نوع توصیفی-تحلیلی و تاریخی است و یافته‌های آن مبتنی بر بررسی‌های میدانی و مطالعات اسناد گردآوری شده‌است و به دنبال بررسی و تحلیل سنگ قبور گورستان‌های عصر قاجار موکریان شرقی و نقوش قرار گرفته بر روی آن‌هاست و بدین منظور، این اهداف را دنبال می‌کند:

۱- بررسی گورستان‌های عصر قاجار حوزه جغرافیایی موکریان شرقی و مطالعه نقوش سنگ قبرها. ۲- تأثیر مذهب و باورهای دینی بر سنگ قبور و نوع نقوش آن‌ها. بررسی‌های صورت‌گرفته نشان می‌دهد که این سنگ قبرها شامل نقوش متنوعی از تصاویر انسانی، حیوانی، گیاهی، هندسی و کتیبه‌اند. به‌طور کلی بیشتر این نقوش در عین دارا بودن معانی نمادین خاص، متأثر از فرهنگ منطقه، اعتقادات و موقعیت زمانی و مکانی خود هستند. از طرف دیگر مذاهب شیعه و سنی علاوه بر تأثیر بر فرم سنگ قبرها، بیشترین اثر را نیز بر نوع نقوش این آثار نهاده‌اند.

واژگان کلیدی: موکریان شرقی، گورستان، سنگ قبر، دوره قاجار.

1- Email: esmaeel.maroufi@gmail.com

2- Email: k_hajizadeh@uma.ac.ir

3- Email: azareie@birjand.ac.ir

4- Email: aliasqarmahmoodi@yahoo.com

5- Email: habibshahbazi35@gmail.com

مقدمه

سنگ‌های قرار گرفته توسط گذشتگان بر روی قبور، جدا از کاربردشان به‌عنوان سنگ قبور که یاد و خاطره متوفی را به شیوه‌ای ملموس گرامی می‌دارد، تاریخ‌گویی از فرهنگ و سنن مردمان کهن است. آثار حک‌شده بر روی این سنگ قبرها، نشان‌دهنده فرهنگ غنی دوره‌های مختلف تاریخ سرزمین ایران می‌باشد. سنگ قبور موجود در گورستان‌ها را می‌توان نخستین آثار مکتوب جهان به‌شمار آورد. آثار بر جای مانده در دل سنگ، هم‌چون کلامی خاموش، گنجینه هنر گذشتگان را معرفی می‌کند؛ نقوش گیاهی، انسانی، حیوانی، فرم و اشکال، نقوش هندسی و ...، باورها و اعتقادات جامعه و قومی را در احجام ناب و در کتابت سنگ قبور معرفی می‌کنند و از این جهت دارای اهمیت ویژه‌ای هستند (چارنی، ۱۳۸۷: ۱۳۴). به‌طور کلی باید اذعان داشت که آداب، رسوم، آیین‌ها و باورهای انسان آن-چنان در تار و پود هستی او تنیده شده که حتی پس از مرگ نیز در ساختار مزار و سنگ مزار وی قابل مشاهده است. از آن‌جا که ایران، کشوری با تنوع فرهنگی و قومی است، یکی از راه‌های شناخت اقوام ایرانی بررسی مزارهای آن‌هاست. سنگ مزارها صحنه‌هایی از تاریخ، هنر، افکار و باورهای مردم هر منطقه درباره مرگ و زندگی را به تصویر می‌کشد که با واکاوی آن‌ها می‌توان جنبه‌های متفاوتی از فرهنگ مردم را مشخص کرد (عسکری خانقاه و خورشیدی، ۱۳۹۲: ۱۰). نکته مهم در ارتباط با سنگ قبور موجود در گورستان‌های اسلامی ایران و سرزمین‌های همجوار، تنوع بسیار این آثار از نظر شکل ظاهری و حجم کلی آن‌ها و هم‌چنین تنوعات چشمگیر بیشتری در زمینه نقوش و تزئینات بدنه آن‌هاست. جدای از وجود برخی اشتراکات در سنگ قبور موجود در سایر ادوار ایران که نشان از تأثیر و تأثرات و ویژگی‌های فرهنگی و عقیدتی مشترک بین جوامع دارد؛ اعتقادات مذهبی، باورها، فرهنگ، آداب و رسوم و کهن‌الگوهای متنوع اقوام ایرانی، مهم‌ترین علل برای فرم‌دهی و ایجاد انواع اشکال سنگ قبور و نقش‌های گوناگون بر روی آن‌هاست. علاوه بر ساختارهای فرهنگی و قومی، آن‌چه که بر فرم و اشکال سنگ قبور تأثیر دارد و آن‌ها را از یکدیگر متمایز می‌سازد، بعد زمانی و به‌طور کلی زمان ساخت آن‌هاست

(رحمانی و قربانی، ۱۳۹۳: ۱۹۱). بنابراین مکان سنگ قبرها یا جغرافیای قرار گرفته در آن‌ها (بعد مکانی) و هم‌چنین دوره تاریخی ساخت این آثار سنگی (بعد زمانی) عواملی هستند که تأثیر خود را در فرم سنگ قبرها و هم‌چنین بر نقوش و کتیبه‌های روی آن‌ها نشان داده‌است. در حوزه جغرافیایی موکریان شرقی، گورستان‌های متعددی متعلق به ادوار مختلف اسلامی وجود دارد که بررسی و مطالعه سنگ قبور و نقوش آن‌ها، می‌تواند رهگشای بسیاری از نادانسته‌ها در این ناحیه باشد. گورستان‌های عصر قاجار این منطقه، هم‌چون سایر ادوار، به دو دسته گورستان‌های متعلق به اهل تسنن و گورستان‌های متعلق به اهل تشیع، تقسیم می‌شوند. باید گفت همانند سایر نواحی، آن‌چه که گورستان‌ها و سنگ قبرهای شیعیان و اهل تسنن را از یکدیگر متمایز می‌سازد، نوع سنگ قبور و هم‌چنین نقوش روی آن‌هاست؛ به‌طوری که از طریق مطالعه سنگ قبرها و نگاره‌های منقوش بر روی آن‌ها، می‌توان به بازسازی فرهنگی و اعتقادی جامعه مورد مطالعه دست یافت.

پرسش‌های پژوهش

مقاله حاضر، بر آن است که به این پرسش‌ها پاسخ دهد:
 ۱- گورستان‌های عصر قاجار حوزه جغرافیایی موکریان شرقی کدام‌ها و شامل چه نقوشی هستند؟
 ۲- مذهب و باورهای دینی چه تأثیری بر انتخاب و نوع نقوش روی سنگ قبور عصر قاجار موکریان شرقی نهاده است؟

مواد و روش پژوهش

در پژوهش حاضر روش تحقیق، توصیفی - تحلیلی است و گردآوری یافته‌ها بر اساس پژوهش‌های میدانی (شامل بازدید از گورستان‌ها و سنگ قبور آن‌ها، تهیه طرح و عکس، یادداشت‌برداری و...) و مطالعات کتابخانه‌ای (شامل بررسی متون تاریخی و استفاده از اسناد، کتب و گزارش‌های موجود در آرشیو اداره‌های میراث فرهنگی) می‌باشد.

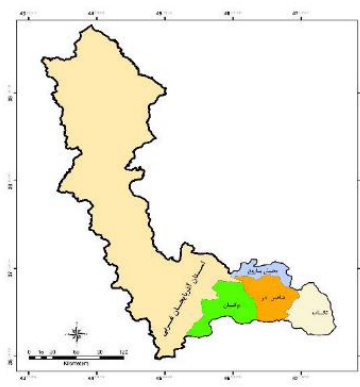
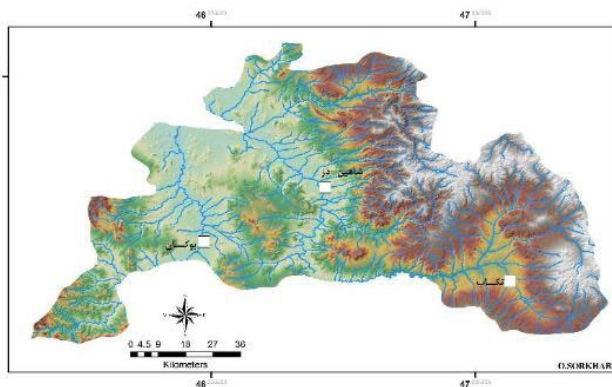
پیشینه پژوهشی

در ارتباط با سنگ قبور و گورستان‌های متعلق به ادوار

فراوانی، فرم و تنوع نقوش بوده است. در واقع این مقاله حاصل بررسی‌های میدانی نگارندگان در سایر گورستان‌های عصر قاجاری منطقه و مطالعه بر روی تمامی سنگ قبور متعلق به این دوره می‌باشد؛ بنابراین بخش وسیعی از جمع‌آوری داده‌ها به صورت مستندنگاری و فعالیت‌های میدانی صورت پذیرفته است. در پایان مقاله نیز به کمک نرم-افزارهای اتوکد، فوتوشاپ و کورل، به ترسیمات خطی این سنگ قبور و نقوش آن‌ها پرداخته شده است.

گورستان‌ها و سنگ قبور عصر قاجار حوزه جغرافیایی موکریان شرقی

منطقه مورد مطالعه، بر بخش‌هایی از شمال و شمال غرب استان گوردستان و جنوب و جنوب غرب استان آذربایجان غربی منطبق است (محمودی، ۱۳۷۵: ۱۸). بر اساس نقشه جغرافیایی موکریان، شهرستان‌مهاباد یا ساوجبلاغ موکری، مرکز این حوزه را تشکیل می‌دهد و شهرهای سردشت، سقز و قسمتی از بوکان، جزو موکریان جنوبی، پیرانشهر و اشنویه جزو موکریان غربی، نقده و قسمت‌هایی از میاندوآب متعلق به موکریان شمالی و بوکان، شاهیندژ، تکاب و بخشی از میاندوآب نیز جزو ناحیه موکریان شرقی محسوب می‌گردند (نقشه ۱ و ۲).

نقشه ۱: حوزه جغرافیایی موکریان شرقی در استان آذربایجان غربی (نگارندگان، ۱۳۹۸) نقشه ۲: ناهمواری‌ها و شبکه‌های آبی حوزه جغرافیایی موکریان شرقی (نگارندگان: ۱۳۹۸)

شد که از میان این گورستان‌ها، تنها ۹ گورستان به عصر قاجار تعلق دارند. با توجه به این که حوزه جغرافیایی موکریان

اسلامی در ایران، پژوهش‌های زیادی صورت گرفته است که از آن جمله می‌توان به چندین کتاب و تعداد زیادی مقاله‌های پژوهشی و پایان‌نامه‌های دانشگاهی اشاره کرد. از طرف دیگر در مورد گورستان‌های دوران قاجار حوزه جغرافیایی موکریان شرقی نیز باید گفت جز مقاله «گونه‌شناسی، طبقه‌بندی و مطالعه آرایه سنگ قبرهای کانی‌گل (ارمنی-بلاغ) بوکان» (سلیمی و صلح‌جو، ۱۳۹۸) که به بررسی گورستان مذکور در منطقه پرداخته، تا به امروز تحقیق جامع و کاملی صورت نگرفته است و اکثر سنگ قبور این ناحیه ناشناخته مانده و از بین رفته و بدون هیچ گونه توجهی به حال خود رها شده‌اند.

جامعه آماری

جامعه آماری این پژوهش را تمامی گورستان‌های دوره قاجار حوزه جغرافیایی موکریان شرقی تشکیل می‌دهد. در این منطقه ۹ گورستان متعلق به دوران قاجار شناسایی شده است که دارای سنگ قبور بی‌شماری متعلق به این دوره هستند. بنابراین با توجه به تکراری بودن نوع سنگ قبرها و هم‌چنین نگاره‌هایی که بر بدنه آن‌ها نقش بسته، تنها سنگ قبرهای سالم و به‌طور کلی تنها ۵۰ سنگ قبر متعلق به این عصر انتخاب شده است. نتایج پژوهش با تجزیه و تحلیل به صورت کیفی به دست آمده است. جامعه آماری و نمونه‌گیری سنگ قبرها به شیوه غیر تصادفی و هدفمند و بر اساس میزان

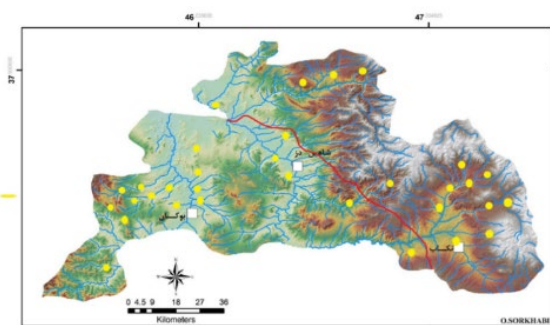
بررسی‌ها و مطالعات صورت گرفته در حوزه جغرافیایی موکریان شرقی منجر به شناسایی ۳۲ گورستان دوران اسلامی

بی‌بی‌کند (۵ سنگ قبر) به مناطق سنی‌نشین و گورستان‌های اوغول‌بیگ (۳ سنگ قبر)، قرخلو (۵ سنگ قبر)، قره‌بلاغ (۸ سنگ قبر) و مزار شهدای تکاب (۹ سنگ قبر) نیز به مناطق شیعه‌نشین تعلق دارند (نقشه ۳).

۱. گورستان پیربادین

پیربادین، از روستاهای تابع شهرستان بوکان است که در جنوب غربی حومه بوکان و بر سر راه ارتباطی بوکان به سردشت قرار گرفته است. درون گورستان تاریخی پیربادین دو نوع سنگ قبر قرار دارد: الف). سنگ قبور محرابی‌شکل ایستاده. ب). سنگ قبور ساده. گورستان پیربادین، یکی از مهم‌ترین گورستان‌های حومه بوکان در ارتباط با داشتن سنگ قبور نوع محرابی‌شکل است که اگرچه تعداد سنگ قبرهای محرابی‌شکل آن کم است، تزئین این دسته از سنگ قبرها با کتیبه‌های تاریخ‌دار، بر اهمیت این گورستان بیش از سایرین افزوده است. با توجه به متن کتیبه‌ها می‌توان پی برد سنگ قبوری که دارای کتیبه هستند، همه متعلق به یک خاندان یا طایفه است. بر روی سنگ قبرهای محرابی‌شکل این گورستان هیچ‌گونه نقش و نگاری قرار نگرفته و تنها تزئین موجود بر روی آن‌ها، کتیبه‌ها و کادرهای تزئینی کنده شده بر روی آن‌هاست (جدول ۱).

شرقی شامل چهار شهرستان بوکان، بخش باروق میان‌دوآب، شاهیندژ و تکاب است، گورستان‌های مورد مطالعه نیز در این شهرستان‌ها قرار دارند. سنگ قبرهای مورد بررسی، یا از منظر فرم و شکل متمایز و جالب توجه هستند و یا از نظر نقوش متنوعی که بر روی آن‌ها حک شده است. با توجه به آن که ترکیب جمعیتی در منطقه مورد مطالعه، در عصر قاجار نیز همانند امروز بوده است، گورستان‌های موجود در این ناحیه به دو گروه، گورستان‌های متعلق به اهل تسنن و گورستان‌های متعلق به شیعیان تقسیم می‌شوند.

نقشه ۳: گورستان‌های قاجاری متعلق به شیعیان و اهل تسنن در موکریان شرقی (نگارندگان: ۱۳۹۸)

بر این اساس از میان گورستان‌های عصر قاجار در منطقه، گورستان‌های پیربادین (۶ سنگ قبر)، ارمنی بلاغی (۶ سنگ قبر)، گرد قبران (۶ سنگ قبر)، خراسانه (۲ سنگ قبر) و

جدول ۱: مشخصات سنگ قبور گورستان پیربادین (نگارندگان: ۱۳۹۸)

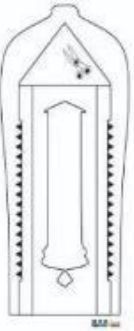

مشخصات	طرح	تصویر	ردیف
محرابی - ایستاده و بدون نقش کتیبه: قبر مرحوم عبدالرحمن ابن مرحوم مصطفی‌بیگ سنه ۱۲۴۴			۱
محرابی ایستاده - بدون نقش کتیبه: هذا قبر محمدبیک ابن مرحوم مصطفی‌بیگ			۲

۲. گورستان ارمنی بلاغی

در دوره قاجاری نقش درخت سرو علاوه بر آثار دیگر، به وفور بر روی سنگ قبور این دوره نیز قرار گرفته است و اوج استفاده از نقش درخت سرو در کنار پرندگان را می توان بر روی سنگ قبور این دوره مشاهده نمود (رضایی، ۱۳۹۰: ۹۶). در میان نقش مایه های موجود بر روی سنگ قبرهای ارمنی بلاغی، تزئینات دندانموشی نیز دیده می شود که این تزئین در بناهای قاجاریه از جمله روستای حمامیان و سنگ قبرهای روستای خراسانه قابل مشاهده است (سلیمی و صلح جو، ۱۳۹۸: ۲۰-۱). تمامی نقوش مذکور، بر روی سنگ قبور محرابی شکل این گورستان قرار دارد و سنگ قبرهای گلدسته ای و ساده، بدون هیچ گونه نقش و نگاری هستند (جدول ۲).

گورستان ارمنی بلاغی در استان آذربایجان غربی، در شهر گردنشین بوکان، در بخش سیمینه، در دهستان آختاچی محالی، و در روستایی به همین نام واقع شده است. از نظر تبارشناسی فرمی، سنگ قبور موجود در این گورستان در سه گروه قابل تقسیم هستند: سنگ قبور محرابی ایستاده، سنگ قبور گلدسته ای یا گنبدی شکل و سنگ قبور ساده. نقوش ادوات و اشیای متفرقه ای هم چون تسبیح، فاشق، قیچی و ... از جمله نگاره های نقش بسته بر روی سنگ قبور کانی گل هستند. نقش درخت سرو و هم چنین ماهی نیز از دیگر نقوش قرار گرفته بر روی سنگ قبرهای ارمنی بلاغی بوکان هستند.

جدول ۲: مشخصات تعدادی از سنگ قبرهای گورستان ارمنی بلاغ (نگارندگان: ۱۳۹۸)

مشخصات	طرح	تصویر	ردیف
محرابی ایستاده نقش به صورت محراب با مثلثی بر بالای آن و تزئینات دندانموشی در اطراف آن			۱
محرابی ایستاده نقش دو ماهی در دو جهت مخالف که یکی از آنها داخل زمین واقع شده است.			۲
محرابی ایستاده نقشی شبیه درخت سرو به و تزئینات دندانموشی در اطراف آن با نقش قیچی در بالا			۳

۳. گورستان گرد قبران

زیادی را در گورستان مذکور به خود اختصاص داده‌اند. این گروه از سنگ قبرها معمولاً ساده و بدون هیچ‌گونه نقش و نگار و کتیبه‌ای هستند. تنها تزئینات این گروه از سنگ قبرها، در شیوه تراش انتهای آن‌ها می‌باشد؛ بدین ترتیب که هنرمند سنگ‌تراش تلاش کرده‌است تا با تراش دو طرف سنگ قبر در قسمت فوقانی، به نحوی شکل سنگ قبرها را به گلدسته و مناره مساجد نزدیک سازد. در واقع سنگ قبرهای نوع گلدسته‌دار یا گنبدی‌شکل، در نگاه اول همانند گلدسته و گنبد مساجد جلوه‌گری می‌کنند و به همین دلیل نام سنگ قبر گنبددار یا گلدسته‌ای برای این گروه از سنگ قبرها انتخاب شده است (جدول ۳).

سنگ قبور موجود در گورستان گرد قبران به پنج گروه، سنگ قبور گهواره‌ای صندوقی، سنگ قبور افراشته، سنگ قبور محرابی‌شکل ایستاده یا عمودی، سنگ قبور گلدسته‌دار و سنگ قبور ساده تقسیم می‌شوند. این گورستان با توجه به بررسی‌ها و مطالعات صورت‌گرفته، متعلق به ادوار ایلخانی و همچنین قاجار و پهلوی است. سنگ قبرهای گهواره‌ای و افراشته موجود در این گورستان متعلق به قرون میانه اسلامی است و تنها تعدادی از سنگ قبرهای نوع محرابی‌شکل و گلدسته‌ای آن متعلق به عصر قاجار هستند. سنگ قبرهای نوع گنبددار یا گلدسته‌ای درصد

جدول ۳: مشخصات سنگ قبور گورستان گرد قبران (نگارندگان: ۱۳۹۸)

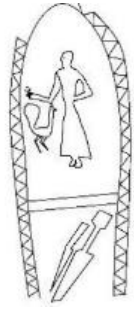
مشخصات	طرح	تصویر	سنگ قبر
محرابی ایستاده سنگ قبر مانند یک گلدسته در میان مناره‌ها تراش خورده‌است. ساده و بدون نقش			۱
محرابی ایستاده انتهای سنگ قبر به صورت مدور و گنبدی‌شکل تراش خورده‌است.			۲

را دور زده است. در قسمت فوقانی یک سنگ قبر، نقش فردی ایستاده، درحالی‌که یک دست خود را به کمر زده و در دست دیگرش یک گل قرار گرفته، به تصویر کشیده شده و در کنار پای او نیز نگاره یک طاووس کنده شده‌است. در زیر این نقوش نقش کارد و خنجری در کنار یکدیگر به صورت خطوط کنده ساده به نمایش درآمده‌است. بر روی سنگ قبری دیگر و در قسمت فوقانی آن، نقش یک گل شش‌برگ محاط درون یک دایره، نقش بسته‌است. در زیر این نقش گل نیز نگاره دو پرنده شبیه به طاووس روبه‌روی هم و در زیر آن‌ها نیز تصویر یک اسب با خطوط ساده کنده، به نمایش درآمده‌است (جدول ۴).

۴. گورستان خراسانه

روستای خراسانه در سمت غربی شهرستان بوکان و در فاصله ۳۵ کیلومتری آن قرار گرفته‌است. بر طبق گزارشی که آقای کامران قلندری ساوجبلاغی در سال ۱۳۷۰ از گورستان و سنگ قبور موجود در خراسانه تهیه کرده؛ این گورستان از نظر سنگ قبرهای محرابی‌شکل منقوش، یکی از زیباترین گورستان‌های منطقه بوکان به‌شمار می‌رفته‌است که امروزه متأسفانه خبری از سنگ قبور آن نیست. بر روی سنگ قبرهای این گورستان و در حاشیه آن‌ها، نقوش دندانه‌موشی به صورت کنده، درون دو خط موازی ایجاد شده و کل حاشیه سطح رویی سنگ قبرها

جدول ۴: مشخصات سنگ قبرهای گورستان خراسانه (نگارندگان: ۱۳۹۸)

ردیف	تصویر	طرح	توضیحات
۱			محرابی ایستاده گل، پرندگان، اسب و نقوش هندسی
۲			محرابی ایستاده نقوش انسانی، پرندگان، کاره، خنجر و نقوش هندسی

۵. گورستان بی‌بی کند

تراش خورده‌اند؛ بیشتر این گروه از سنگ قبرها طرحی شبیه به گلدسته مساجد دارند. شاید بتوان نام سنگ قبور محرابی گلدسته‌دار یا سنگ قبور محرابی زاویه‌دار را بر روی این گروه نهاد. در این سنگ قبرها، از دو طرف با زوایای شکسته، سنگ قبر تراش خورده تا در نهایت به نوک سنگ قبر رسیده‌است. سنگ قبور ساده و غیر از یک مورد که نقش یک دایره در میانه آن کنده شده‌است، بدون نقش و نگار و یا خط و کتیبه هستند (جدول ۵).

گورستان بی‌بی کند در روستای بی‌بی کند شاهیندژ واقع شده‌است. سرتاسر این گورستان با سنگ قبر پوشیده شده‌است و در میان سنگ قبور مذکور، نوع سنگ قبرهای ساده بیشترین آمار را دارند. در میانه گورستان و دقیقاً در سمت جنوبی آن، حضور سنگ قبرهایی با فرم گنبدی یا گلدسته‌ای شکل ایستاده، خودنمایی می‌کنند. علاوه بر نمونه‌هایی که به صورت یک محراب و با تاق جناغی یا هلالی

جدول ۵: مشخصات سنگ قبور گورستان بی‌بی کند (نگارندگان: ۱۳۹۸)

ردیف	سنگ قبر	طرح سنگ قبر	توضیحات
۱			محرابی ایستاده ساده و بدون نقش
۲			محرابی ایستاده ساده و بدون نقش

۶. گورستان اوغولبیگ

عمودی ساده و فرم‌دار تقسیم می‌شوند. بر روی سنگ قبور این گورستان، علاوه بر کتیبه‌های تاریخ‌دار، نقوش دیگری نیز دیده می‌شود. بر روی یک نمونه از سنگ قبور خوابیده این گورستان، کتیبه‌ای با زبان عربی شامل عبارت «هوالباقی، هذا القبر مرحوم مغفور برحمه‌الله عبدالله بنت مرحوم... طایفه اکبر... فی تاریخ ۱۲۳۵» نگاشته شده و علاوه بر کتیبه مذکور، در قسمت فوقانی و در میانه عبارت «هوالباقی» که وحدانیت فرد متوفی را به تصویر می‌کشد نیز نقش زیبایی از یک شانه دوسر قرار گرفته‌است (جدول ۶).

روستای اوغولبیگ یکی از روستاهای تاریخی و بزرگ شهرستان تکاب است که در پنج کیلومتری این شهر و در سمت شمال شرقی این شهرستان واقع شده‌است. مردم روستای اوغولبیگ قومیت آذری دارند و از ترکان افشار هستند. زبان مورد استفاده در اوغولبیگ ترکی آذربایجانی با لهجه تکاب افشار است و مذهب آن‌ها شیعه می‌باشد. سنگ قبور موجود در گورستان اوغولبیگ از نظر شکل ظاهری به دو گروه سنگ قبور خوابیده یا افقی و سنگ قبرهای

جدول ۶: مشخصات سنگ قبور گورستان اوغولبیگ (نگارندگان: ۱۳۹۸)

مشخصات	طرح	تصویر	ردیف
محرابی خوابیده نقش شانه کتیبه: هوالباقی، هذا القبر مرحوم مغفور برحمه‌الله عبدالله بنت مرحوم... طایفه اکبر... فی تاریخ ۱۲۳۵			۱
محرابی خوابیده بدون نقش کتیبه: برادر را شما باشید... که من رفتم از این... شما در کار خود مردانه باشید. کفن پوش و عده در... هذا القبر مرحوم مغفور...		۲

این گورستان، علاوه بر کتیبه متنوع، نقوشی هم‌چون شانه یک‌طرفه، شانه دوطرفه، مهر و تسبیح و... بر روی سنگ قبرها کنده‌نگاری شده‌است (جدول ۷). در سرلوح هلالی‌شکل سنگ قبری که حاوی کتیبه «... وفات مرحوم مغفور، جنت مکان زبیده خانم بنت... ۱۳۶۴» بوده، نقش یک شانه رو به طرف پایین و یک مهر نماز برجسته‌نگاری شده‌است.

۷. گورستان قرخلو

این گورستان نیز متعلق به ترک‌های افشار بوده و در تکاب واقع شده‌است. سنگ قبرهای موجود در روستا در یک تقسیم‌بندی کلی به دو گروه تقسیم می‌شوند: الف). سنگ قبرهای ایستاده. ب). سنگ قبرهای خوابیده. در برخی از گورها تنها سنگ قبور ایستاده و در برخی نیز سنگ قبور خوابیده مورد استفاده قرار گرفته‌است. در نمونه‌هایی از گورهای موجود در این گورستان، هم از سنگ قبور نوع ایستاده و هم از سنگ قبرهای نوع خوابیده بهره برده شده‌است. در بیشتر سنگ قبور

جدول ۷: مشخصات سنگ قبور گورستان قرخلو (نگارندگان: ۱۳۹۸)

ردیف	سنگ قبر	طرح سنگ قبر	توضیحات
۱			محرابی ایستاده نقوش مهر و سجاده
۲			محرابی ایستاده نقش شمشیر و تسبیح

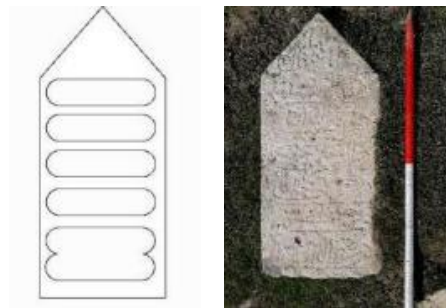
گورستان قره‌بلاغ، اغلب شامل عبارت «کل من علیها فان» در قسمت سرلوح و کتیبه‌ای حاوی نام و تاریخ وفات شخص متوفی و همچنین نقوشی هم‌چون مهر نماز است (تصویر ۱).

۹. گورستان مزار شهدای تکاب

در جبهه شرقی شهرستان تکاب و درون بافت جدید شهر، گورستان قدیمی شهر قرار دارد که امروزه نیز از آن جهت تدفین اموات استفاده می‌شود. سنگ قبرهای موجود در گورستان تکاب تماماً در گروه سنگ قبرهای نوع محرابی شکل جای می‌گیرند. این سنگ قبرها به صورت افقی یا خوابیده بر روی گور متوفی قرار داده شده‌اند. از نظر فرم یا شکل ظاهری کلی، تمامی این سنگ قبرها به سه دسته سنگ قبور محرابی نوک‌تیز یا جناغی، سنگ قبور محرابی هلالی شکل و سنگ قبرهای محرابی ساده مستطیلی تقسیم می‌شوند. بر روی سنگ قبرهای این گورستان، علاوه بر کتیبه حاوی نام و تاریخ وفات، نقوش متنوعی از قبیل شانه دوطرفه، شانه یک‌طرفه، مهر، سجاده، گل لاله، نگاره بته‌جقه و پرندگان قرار گرفته‌است. سطح این سنگ قبور به وسیله کادریهای تزئینی، زینت داده شده و نقوش نیز معمولاً در قسمت سرلوح و کتیبه‌ها، در کادریهای زیرین آن جای داده شده‌است (جدول ۸).

۸. گورستان قره‌بلاغ

فرم سنگ قبور این گورستان، نشان از تعلق آن‌ها به ادوار ایلخانی و قاجار دارد. نوع سنگ قبرها گورستان را به دو نیمه تقسیم کرده‌است؛ به طوری که در سمت شمالی گورستان که بر روی تپه‌ای کم‌ارتفاع قرار دارد، سنگ قبرهای نوع گهواره‌ای خودنمایی می‌کند و در جای‌جای سمت جنوبی گورستان سنگ قبرهای خوابیده و یا افقی محرابی شکل پراکنده است.

تصویر ۱: نمونه‌ای از سنگ قبور محرابی شکل خوابیده گورستان قره‌بلاغ (نگارندگان: ۱۳۹۸)

از میان سنگ قبور موجود در این گورستان، تنها سنگ قبرهای نوع خوابیده محرابی شکل آن متعلق به دوره قاجار هستند. این سنگ قبرها معمولاً درون گورهای چهاروجهی مربع مستطیلی جای گرفته‌اند و بعضاً به صورت منفرد نیز در سطح گورستان دیده می‌شوند. سنگ قبرهای محرابی شکل

جدول ۸: مشخصات سنگ قبور گورستان مزار شهدا (نگارندگان: ۱۳۹۸)

ردیف	سنگ قبر	طرح سنگ قبر	توضیحات
۱			محرابی خوابیده نقش شانه و مهر
۲			محرابی خوابیده نقش شانه، مهر و گل لاله

که در کنار آن‌ها، از سنگ قبرهای ایستاده یا عمودی نیز استفاده شده است. این ویژگی خصوصاً در گورستان‌های ادوار قاجار به بعد که ترکیب کلی جامعه روستاها همانند امروزه بوده، به خوبی نمایان است. در مزارات مربوط به اهل سنت همان‌طور که ذکر گردید، سنگ قبر در بالا و پایین قبر و به صورت عمودی قرار می‌گیرند و کتیبه‌هایی بر روی آن‌ها نگاشته می‌شود. از نگاه اهل سنت و جماعت نصب سنگ قبر و کتیبه‌نویسی روی آن نوعی علامت قبور است و از این جهت مورد استفاده قرار می‌گیرد تا کسی که قصد زیارت قبری را دارد در تشخیص آن دچار اشتباه نشود. از طرف دیگر دیدگاه اهل سنت در ارتباط با دو سنگ قبر عمودی این است که قرارگیری این دو سنگ در دو طرف قبر، حدود قبر را مشخص می‌نماید تا همان‌طور که در احادیث پیامبر (ص) بدان‌ها اشاره شده است، از نشستن، تخریب قبور، نبش قبر و راه رفتن بر روی آن جلوگیری به عمل آید.^۱ همان‌طور که پیداست در گورستان‌های شیعی منطقه هم‌چون گورستان‌های قره‌بلاغ، قرخلو، مزار شهدا و اوغول‌بیگ، دیگر نشانی از سنگ قبر عمودی دو طرف قبر، به مانند اهل سنت نیست. از نگاه شیعیان و بر اساس دیدگاه فتوهای شرعی، استفاده از سنگ قبر ایستاده در کنار مزار مردگان الزامی نیست و پانهادن بر گوری که بر سنگ قبر خوابیده وی، عبارات قدسی نیست،

گونه‌شناسی سنگ قبور گورستان‌های عصر قاجار حوزه جغرافیایی موکریان شرقی

در یک نگاه کلی، سنگ قبور موجود در گورستان‌های عصر قاجار حوزه جغرافیایی موکریان شرقی به دو شیوه خوابیده (افقی) و ایستاده (عمودی) به کار رفته‌اند که در برخی از گورستان‌ها و بعضی مناطق، ترکیبی از هر دو را در یک گور می‌توان مشاهده نمود. شروع این سنت یعنی به کارگیری سنگ قبور ایستاده و خوابیده در گورستان‌ها و هم‌چنین تقدم و تأخر آن‌ها نسبت به یکدیگر مشخص نیست و نیاز به بررسی‌ها و مطالعات گسترده‌ای در این زمینه دارد (خسرونژاد، ۱۳۷۷: ۲۴). بررسی‌های صورت گرفته بر روی سنگ قبرهای ناحیه مورد مطالعه نشان می‌دهد که مذهب در به کارگیری دو شیوه خوابیده و یا ایستاده در سنگ قبرها، تأثیرات مستقیمی داشته است. در حوزه جغرافیایی موکریان شرقی در مناطقی که به مذهب تسنن گرایش دارند، همه سنگ قبرها به صورت ایستاده یا عمودی است و در این گورستان‌ها به ندرت از نوع سنگ قبرهای خوابیده بهره برده شده است که از آن جمله می‌توان به گورستان‌های خراسانه، ارمنی‌بلاغی، پیربادین، گرد قبران و بی‌بی‌کند اشاره کرد. از طرف دیگر، در مناطق شیعی‌نشین معمولاً سنگ قبرها از نوع سنگ قبور افقی یا خوابیده است و معمولاً دیده می‌شود

و فیضی، ۱۳۹۲)، تخت فولاد اصفهان، ارامنه اصفهان (پری‌زنگه، ۱۳۹۰: ۱۱۴)، گورستان مادر زلیخا در دره شهر (شریفی‌نیا و لشکری، ۱۳۹۵: ۶۹؛ ۷۱)، گورستان سلطان ابراهیم مرودشت (توکل، ۱۳۹۴: ۱۱) و اکثر گورستان‌های متعلق به عصر قاجار مشاهده می‌شود. مطالعه و تحلیل نقوش انسانی بیانگر این است که شروع ایجاد نقش انسان به صورت رسمی در دوران قاجار از درون دربار نشأت گرفته و در میان بیشتر مردم، به خصوص افراد دارای موقعیت اجتماعی خاص و حتی افراد عادی نیز رواج یافته‌است. ایجاد نقوش انسانی به نوعی یادآور نقوش رسمی هخامنشیان در پلکان‌های آپادانای تخت جمشید و نیز ساسانیان در حجاری‌هاست. این نقوش با وجود اندک تغییرات در فرم، با همان خصوصیات و ابهت ایجاد شده‌است و به طور کلی می‌توان دلیل ایجاد آن‌ها را غلبه تفکر ناسیونالیسم در دوره قاجار بر کل جامعه دانست. علاوه بر این، محوریت انسان به‌عنوان موضوع اصلی در هنرهای دوره قاجار، از جمله سنگ قبور، پدیده‌ای است که تا حدود زیادی به دنبال تأثیرپذیری از فرم‌ها، مضامین هنر اروپایی و فرهنگ و تفکر اومانیستی حاکم بر جوامع غربی، به درون هنر ایران رخنه کرده و در نتیجه نگاه مثال‌اندیش و انتزاع‌طلب هنرمند ایرانی را به سوی جلوه‌ها و مظاهر وسوسه‌انگیز طبیعت سوق داده‌است (میلانی، ۱۳۸۰: ۱۷۹).

۲. نقوش گیاهی

نقوش گیاهی در سنگ قبور منطقه، گاه به‌عنوان نقش اصلی سنگ قبرها خودنمایی می‌کند و تمام سطح سنگ قبر را می‌پوشاند و گاه نیز فقط در حاشیه سنگ قبور دیده می‌شود. تصاویر گیاهی در پنج گورستان مورد مطالعه و بر روی ۱۵ سنگ قبر وجود دارد و از این حیث نسبت به دیگر نقوش انسانی، حیوانی و پرندگان درصد بیشتری را دربرمی‌گیرد. از میان نقوش گیاهی موجود، نقش گل نیلوفر بیشتر مورد توجه هنرمندان بوده‌است. هم‌چنین نقش درخت سرو و بته‌جقه نیز بر روی برخی از سنگ قبور خودنمایی می‌کند. گل نیلوفر معمولاً در حاشیه سنگ قبور و در دست اشخاص به نمایش درآمده و درخت سرو نیز نگاره اصلی برخی از سنگ قبرها بوده که همراه با نقوش دیگر کشیده شده‌است.

عملی نادرست شمرده نمی‌شود. بر این اساس می‌توان گفت که نوع آموزه‌ها و احکام اهل تسنن و شیعیان در چگونگی نصب سنگ قبرها بر روی گور تأثیرات مستقیمی گذاشته است که این تأثیرات را حتی در نوع نقوش و کتیبه‌ها می‌توان مشاهده نمود.

دسته‌بندی و نشانه‌شناسی نقوش سنگ قبور حوزه جغرافیایی موکریان شرقی

به‌طور کلی تصاویر حک شده بر روی این سنگ قبرها، در یک دسته‌بندی کلی به گروه‌های زیر قابل تقسیم هستند:

۱. نقوش انسانی، ۲. نقوش گیاهی، ۳. نقوش حیوانی و پرندگان، ۴. نقوش اشیا و ابزارآلات، ۵. نقوش هندسی.

۱. نقوش انسانی

در یک نگاه کلی، بر روی سنگ قبرهای عصر قاجار حوزه جغرافیایی موکریان شرقی، از جمله نقوشی که به ندرت و کمتر از نقوش دیگر به چشم می‌خورد، نقوش انسانی است که تنها در یک مورد و آن هم بر روی سنگ قبری از گورستان خراسانه بوکان به تصویر درآمده است. این نگاره انسانی به نوعی تکرار حالت: نقوش انسانی ایستاده و دست به کمر، با گلی در دست و همراه با ابزار جنگی است که از جمله نقوش‌های متداول عصر قاجار بر روی سایر اشیای هنری می‌باشد. نگاره انسانی موجود، در حالت ایستاده، با چهره نیم‌رخ و بدنی تمام رخ به تصویر کشیده شده‌است. علاوه بر نقش خود فرد به‌عنوان نگاره اصلی سنگ قبر، نقوش گل، ابزارآلات جنگی و هم‌چنین نقوش حیواناتی شبیه به طاووس و... به چشم می‌خورد. این شخصیت با لباسی بلند و کشیده به تصویر کشیده شده که این لباس یکسره، در قسمت میانه به وسیله کمربندی محکم بسته شده و اندام او را در این قسمت باریک‌تر کرده‌است. این طرح لباس و هم‌چنین نحوه ایستادن فرد درحالی که دست خود را به میان کمر گرفته، و در دست دیگر گلی دارد، دقیقاً مشابه نقوش انسانی به تصویر کشیده شده بر روی سنگ قبور و دیگر اشیای هنری در عصر قاجار است. نمونه مشابه چنین نقوشی بر روی سنگ قبور دارالسلام شیراز، لرستان (غضنفری، ۱۳۹۲: ۹۵ و ۹۸)، آبدانان (فیضی

در ورای خود داشته باشد. تصویر درخت سرو بر روی سنگ قبور به صورت نقش مرکزی و اصلی سنگ دیده می‌شود. نقش درخت سرو، معمولاً در وسط سنگ قبرها و به‌عنوان نگاره اصلی این آثار معرفی می‌شود. هرچند در مورد قداست درخت سرو در منابع مکتوب دینی پیش از اسلام سندی در دست نیست؛ اما در ارتباط با این نقش باید عنوان نمود که در منابع روایی اسلامی ممنوعیتی برای تصویرگری درخت سرو وجود نداشته و این نقش‌مایه همواره در آثار مختلف هنری دوران اسلامی تکرار شده است (خیرالهی از ناوله و بنی‌اردلان، ۱۳۹۷: ۷۷) و به همین دلیل به وفور بر روی سنگ قبور دوران اسلامی به تصویر کشیده شده‌است. در واقع این نقش می‌تواند تکوین‌یافته از اندیشه‌های درون ذهن انسان عالم اساطیری باشد و چون درخت هر سال در فصل بهار سرسبز و بارور می‌شود، حاوی راز جاودانگی است و بدین ترتیب اعتقاد به درخت زندگی شکل می‌گیرد (شیخ‌محمدی، ۱۳۸۱: ۵۸).

الف) نگاره پرندگان: نگاره پرندگان به صورت محدود بر روی سنگ قبور عصر قاجار موکریان شرقی مشاهده می‌شود. این نقش گاه به صورت تکی و در برخی از سنگ قبرها نیز به صورت جفتی به تصویر کشیده شده‌است. این پرندگان ممکن است نماد خیر و شر باشند و از سویی ممکن است همان نگهبانان درخت مقدس باشند که در هنر دوره اسلامی به خصوص نقوش دوره قاجار و بر روی سنگ قبور، با وجود اندک تغییرات در شکل آن‌ها و برگرفته از همان مفهوم گذشته ایجاد شده باشند. پرند به‌عنوان نماد جاودانگی روح در قرآن نیز آمده است (شوالیه و گربران، ۱۳۸۴: ج ۲: ۲۰۱). در میان نقوش پرندگان، طاووس بر روی سنگ قبرهای حوزه جغرافیایی موکریان شرقی دیده می‌شود. طاووس مرغ بومی سرزمین ایران نیست؛ اما حضور آن را در تمامی ادوار به‌ویژه در پارچه‌ها و اشیای فلزی ساسانی، مینیاتورها، نقاشی‌ها و کاشی‌کاری‌های دوران اسلامی، خصوصاً آثار هنری عصر صفوی و قاجار شاهد هستیم. در فرهنگ اسلامی طاووس به مثابه مرغ بهشتی است (صباغ‌پور و شایسته‌فر، ۱۳۸۹: ۴۱). از طاووس به‌عنوان مرغی که از بهشت آمده یاد می‌شود. مولانا بارها در ضمن تشبیهات و یا آشکارا به نمادپردازی پرندگان از جمله طاووس پرداخته و آنها را نمادی از جان و روح دانسته

الف) نگاره گل نیلوفر: بر روی سنگ قبور حوزه جغرافیایی موکریان شرقی، گل نیلوفر در دست اشخاص در گورستان خراسانه و هم‌چنین به صورت منفرد در بسیاری از سنگ قبور دیگر گورستان‌ها هم‌چون ارمنی‌بلاغی، قرخلو، بهشت‌زهرا، تکاب و اغول‌بیگ دیده می‌شود.^۲ حضور نقش گل بر روی سنگ قبرها می‌تواند چندین دلیل داشته باشد؛ از جمله گل در وجه کلی‌اش نماد یک اصل انفعالی است؛ گلدان گل مانند جام، گیرنده فعل و انفعالات ملکوتی است. رشد گل از آب و خاک نماد ظهور است و می‌تواند نماد رستاخیز و آفرینش دوباره باشد (شوالیه و گربران، ۱۳۸۵، ج ۴: ۷۴۳). از طرف دیگر نقش گل می‌تواند جوانی و اشتها به خیر و نیکی صاحبان قبور نیز معنی گردد.

ب) نگاره گل لاله: نقش گل لاله تنها بر روی دو سنگ قبر در گورستان مزار شهدای تکاب شناسایی شده‌است. این دو سنگ قبر با توجه به تاریخ حک‌شده بر روی آن‌ها متعلق به اواخر قاجار و اوایل پهلوی می‌باشند. گل لاله در کنار گل نیلوفر و... از جمله گیاهان مورد توجه در ایران باستان بوده که به خصوص در هنرهای مختلف دوره ساسانی متجلی شده‌است (مرندی و محمودی، ۱۳۹۶: ۷۴). این گل در دوران اسلامی، در کنار سایر نقوش اسلیمی به وفور مورد استفاده قرار گرفته‌است. نقش گل لاله از نقش‌هایی است که بر روی بیشتر مزارهای دوره پهلوی و خصوصاً دوره انقلاب اسلامی دیده می‌شود و بعد از نقش گل گندم، بیشترین نگاره را دارد. این نقوش معمولاً در سنگ قبور مذکور، بر بالای سنگ قبر و در قسمت سرلوح آن‌ها آمده‌است. طرح گل لاله بر روی سنگ قبرها مقدس شمرده می‌شود؛ از این جهت که به تعبیری کلمه لاله همان اسم خدا یعنی «لا اله» می‌باشد (جمالی، ۱۳۹۲: ۱۲۷). بنابراین شاید به این دلیل باشد که گل لاله غالباً در مشاهد متبرکه، کاشی‌کاری‌های مساجد، دیوار آب‌انبارهای عمومی و سنگ مزارها به‌عنوان زینت منقوش است (یاحقی، ۱۳۶۸: ۷۱۷)؛ به نقل از عسگری خانقاه و خورشیدی، ۱۳۹۲: ۱۸).

ج) نگاره درخت سرو: نقش درخت سرو در میان گونه‌های مختلف درختان بر روی سنگ قبور حوزه جغرافیایی موکریان شرقی، جالب توجه است و می‌تواند معانی عمیقی را

موکریان شرقی است. این نقش معمولاً بر روی گورها و گورستان‌هایی که متعلق به شیعیان بوده، به نمایش درآمده و در گورستان‌های اهل سنت، نگاره شانه شناسایی نشده است. به‌طور کلی نقش شانه در منطقه مورد مطالعه، بر روی سنگ قبور چهار گورستان بهشت‌زهرای تکاب، قرخلو، اوغول‌بیگ و دورباش نقش بسته است. بررسی و مطالعات صورت‌گرفته بر روی نگاره شانه بر روی سنگ قبرهای حاوی این نقش در موکریان شرقی، اثبات می‌کند که نگاره شانه در هیچ یک از سنگ قبور مذکور، به تنهایی به کار گرفته نشده است و معمولاً به همراه آن نقوش دیگری از جمله مهر، تسبیح، سجاده و... دیده می‌شود.

شانه از جمله نقوشی است که در روی بیشتر سنگ قبرهای عصر قاجاری گورستان بزلر هفشجان (مهرابی هفشجانی، ۱۳۹۵)، سنگ قبور گورستان‌های عصر قاجار ایل گوران در اسلام آباد غرب (احمدزاده و دیگران، ۱۳۹۷)، سنگ قبرهای دوران قاجار گورستان دارالسلام شیراز، سنگ قبرهای قاجاری کوه‌دشت لرستان، سنگ قبور عصر قاجار تخت فولاد اصفهان (صفی‌خانی و دیگران، ۱۳۹۳)؛ سنگ قبرهای گورستان‌های بخش آبدانان ایلام (فیضی و فیضی، ۱۳۹۲) و... دیده می‌شود. برخی از محققان، دسته‌ای از نقوش ابزار و ادوات را نشانه‌هایی دال بر جنسیت یا شغل شخص متوفی می‌دانند؛ در حالی که، به نظر می‌رسد چنین تفاسیری، بدون به‌کاربردن پژوهش‌های جامعه‌شناسی یا بدون دانش کافی از فرهنگ عامه مردم منطقه، درست نیست؛ زیرا تصویر شانه هم روی قبرهای مردان و هم زنان دیده می‌شود (احمدزاده و دیگران، ۱۳۹۷: ۸۸). بر اساس مطالعات صورت‌گرفته بر روی نقوش سنگ قبرها در سایر مناطق و هم‌چنین بنا به نظر بیشتر محققین، چنانچه نگاره شانه بر روی سنگ قبر به صورت یک‌پهلوی حکاکی شده باشد، نشان‌دهنده آن است که متوفی مرد بوده است و در صورتی که تصویر آن به‌صورت دوپهلوی حکاکی شده باشد، زن بودن متوفی را نشان می‌دهد. بررسی تطبیقی نگاره شانه بر روی سنگ قبرهای عصر قاجار موکریان شرقی، خصوصاً سنگ قبور گورستان قرخلو، این نظریه را رد می‌کند؛ چراکه در این گورستان نگاره شانه یک‌طرفه، هم بر روی قبور مردان و هم بر روی قبور زنان به‌نمایش درآمده است.

است (صرفی، ۱۳۸۶: ۶۲).

ب) نگاره اسب: اسب از جمله حیواناتی است که به صورت نگاره بر روی سنگ قبرهای حوزه جغرافیایی موکریان شرقی و تنها در یک مورد بر روی سنگ قبور خراسانه به نمایش درآمده است. نگاره اسب معمولاً در حال تاخت‌وتاز دیده می‌شود و در تصویرگری آن به جزئیاتی هم‌چون یال، سم و... توجه شده است. این نقش از ادوار بسیار کهن و بر روی نقوش صخره‌نگاره‌های موجود در سایر نقاط ایران به چشم می‌خورد. نقش اسب در فلات ایران شاید برای اولین بار بر روی نقوش غارهای لرستان از جمله هومیان و میرملاس ظاهر می‌گردد (طالب‌پور و دیگران، ۱۳۸۸: ۷). این حیوان بر روی اکثر آثار دوره هخامنشی، اشکانی و ساسانی نیز به وفور به نمایش درآمده است. نگاره اسب در دوران اسلامی، به‌عنوان نقشی تزئینی بر روی بیشتر آثار هنری این دوران، خصوصاً سنگ قبرهای دوران قاجار، دیده می‌شود. بر اساس منابع، اسب از منظر خردمندان مظهري از نجات، پیروزی و رستگاری است و دهقانان و کارورزان آن را نشانه برکت، فراوانی و سرمایه زندگی می‌پندارند. برای جنگاوران اسب مایه امید، سرافرازی، فرخندگی و اطمینان بوده است. در قرآن کریم، اسفار تورات، انجیل، نسک‌های اوستا و سخنان حکیمانه مردمان ملل مختلف، اسب به‌عنوان یار و مددکار آدمی و در ادبیات غنایی نشانه به‌سرامدن دوران جدایی است (ماحوزی، ۱۳۷۷: ۲۱۰). ج). نگاره ماهی: نقش ماهی نیز همانند نگاره اسب تنها بر روی یک سنگ قبر شناسایی شده است. این نگاره به صورت قرینه و در جهات مخالف هم، بر روی سنگ قبری در گورستان ارمنی‌بلاغی بوکان به تصویر کشیده شده است. نقش‌مایه ماهی علاوه بر زیبایی در فرم ظاهری، دارای مفاهیم نمادینی است که از دیرباز سبب کاربرد مکرر آن در هنرهای مختلف شده است. این نقش به وفور بر روی اشیا و آثار هنری دوران اسلامی ایران، خصوصاً قالی‌های صفوی و قاجار به تصویر درآمده است.^۴

۳. نقوش اشیا و ابزار آلات جنگی

الف) نقش شانه: نقش شانه از جمله نقوش پرکاربرد بر روی سنگ قبرهای دوران قاجار و پهلوی در حوزه جغرافیایی

همانند شانه و آینه از جمله نقوش در ارتباط با پاکیزگی است و از جمله شاخص‌ترین نمادها در ارتباط با پاکی و آراستگی محسوب می‌شود (احمدزاده و دیگران، ۱۳۹۷: ۸۴). قیچی در معناسناختی دوران اسلامی، نمادی از زندگی و مرگ نیز به‌شمار می‌آید. در سنگ قبرهای متعلق به سده‌های میانی پس از ورود اسلام به ایران نیز از نقش برجسته‌های تسبیح و مهر و شانه و برای زنان به‌طور خاص از قیچی و شانه دوطرفه (به منزله نماد) برای نشان دادن ایمان و پرهیزگاری متوفی در گورنگاره بهره برده‌اند. نقش قیچی بسته و شانه دوطرفه در گورنگاره‌های زنان ارمنی نیز دیده می‌شود. قیچی بسته نشان پاکی، عفت و پاکدامنی است که به صورت منفرد در پایین سنگ گور نشان داده شده‌است (نورالهی و علی‌لو، ۱۳۹۵: ۱۴۶).

ج) نگاره مهر و سجاده: مهر و سجاده از جمله اشیا و لوازم دینی محسوب می‌شود که در ارتباط با مذهب و آیین‌ها و مراسمات دینی یعنی نماز است. بر این اساس تصاویر این وسایل بر روی سنگ قبرها نیز می‌تواند در ارتباط با امورات دینی و ایمان و تقوای شخص متوفی باشد. نگاره مهر در حوزه جغرافیایی موکریان شرقی، فقط بر روی سنگ قبرهای ادوار قاجار و پهلوی، آن‌هم تنها بر روی سنگ قبور متعلق به اهل تشیع به نمایش درآمده‌است. با توجه به آن که مهر مختص اهل تشیع است و اهل سنت از آن در هنگام فریضه نماز استفاده نمی‌کنند؛ می‌توان چرایی قرارگیری این نقش بر روی سنگ قبور شیعیان و عدم به تصویر کشیده شدن آن بر روی سنگ قبرهای متعلق به اهل تسنن را دریافت. مهر و تسبیح را نه تنها در گذشته؛ بلکه امروزه نیز به‌عنوان نشانه‌ای بر تقوای متوفی، روی قبرها حک می‌کنند (احمدزاده و دیگران، ۱۳۹۷: ۸۸). مهر و جانماز در کنار تسبیح، اشیایی هستند که شخص مؤمن، برای مراسم و شعائر مذهبی به کار می‌برده‌است و همان‌طور که ذکر شد، بیانگر تقوی و ایمان متوفی است (صفی‌خانی و دیگران، ۱۳۹۳: ۷۹). علاوه بر موارد مذکور، مهر از نشانه‌های فرد مسلمان بوده که اعتقاد به امامت و خلافت حضرت علی (ع) بعد از وفات پیامبر دارد؛ به تعبیری این فرد یک مسلمان شیعه است و همان‌طور که گفته شد، هم‌چنین مهر از نشانه‌های تمایزگذاری اهل تشیع از اهل تسنن است (رحمانی و قربانی، ۱۳۹۳: ۲۰۳).

این ویژگی در ارتباط با سنگ قبرهای تخت فولاد اصفهان نیز صدق می‌کند. در بررسی تطبیقی نقش‌مایه شانه در این گورستان با نوشته‌های روی قبور، از آن‌جا که شانه یک‌طرفه در این گورستان، هم برای مردان و هم برای زنان تصویر شده‌است (صفی‌خانی و دیگران، ۱۳۹۳: ۷۹)، می‌توان گفت این ویژگی در ارتباط با فرهنگ و باورهای بومی مردم اصفهان نیز قابل قبول نمی‌باشد.

شانه، آینه و قیچی از شاخص‌ترین نقوشی بودند که، حک شدن آن‌ها روی سنگ گورها، نشانه پاکی و آراستگی متوفی بوده‌است (احمدزاده و دیگران، ۱۳۹۷: ۸۴). شانه بر روی سنگ قبرها معمولاً به همراه مهر و تسبیح دیده می‌شود. این نشانه در حوزه‌های اسطوره، دین و فرهنگ پیش از اسلام و بعد از آن، خود را نشان داده است. بر این اساس شانه به‌عنوان یک نشانه، بخشی از فرهنگ مذهبی و آیین‌های تدفین ایرانیان مسلمان شیعه را دربرمی‌گیرد که می‌بایست ریشه‌هایی در نظام اعتقادی و باورهای مردم داشته باشد. مطالعات صورت‌گرفته نشان می‌دهد که یکی از سفارشات اخلاقی دین اسلام، رعایت پاکیزگی است که با توجه به اختصاص بخشی از روایات و احادیث به شانه و آداب آن، اهمیت شانه در فرهنگ اسلامی آشکار می‌گردد.^۵

ب) نگاره قیچی: نگاره قیچی تنها یک نمونه و آن نیز بر روی سنگ قبری در گورستان روستای ارمنی‌بلاغی بوکان مشاهده شده‌است. این نقش به صورت منفرد بر بالای سنگ قبر به‌تصویر درآمده و در زیر آن نیز، درخت سروی نقش بسته‌است. همانند نقش شانه، نقش قیچی نیز هیچ ارتباطی با حرفه شخص متوفی ندارد؛ چراکه این نقش نیز در برخی از گورستان‌ها، هم بر روی گور مردان و هم زنان به تصویر درآمده‌است. برخی از نویسندگان قیچی را گواهی بر آرایشگر بودن یا خیاط‌بودن شخص متوفی می‌دانند (پویان و خلیلی، ۱۳۸۹: ۱۴؛ صفی‌خانی و دیگران، ۱۳۹۳: ۷۸) و بیان می‌کنند که مثلاً اگر قیچی روی سنگ مزار یک زن کشیده شده باشد، بیانگر این مسئله است که شغل آن زن قالبی‌بافی بوده‌است. حال اگر همین نقش روی سنگ مزار یک مرد کشیده شود، بیانگر این نکته است که فرد متوفی یک چوپان بوده که از این قیچی برای چیدن پشم گوسفندان استفاده می‌کرده‌است (علی‌نژاد، ۱۳۹۳: ۵۳). باید گفت قیچی نیز

شده‌است. از جمله مهم‌ترین نگاره‌های هندسی منقوش بر روی سنگ قبرها، شامل موارد زیر است:

الف). نگاره محراب: بر روی قبور عصر قاجار حوزه جغرافیایی موکریان شرقی، گاه خود سنگ قبر به صورت یک محراب تراش خورده و گاه نیز بر بدنه سنگ قبر و به صورت نقوش برجسته و کنده و یا ترکیبی از هر دو، نقوش زیبایی از محراب با طرح‌های هلالی، زاویه‌دار و یا جناغی به تصویر کشیده شده‌است. محراب در واقع به‌عنوان یکی از عناصر اصلی در معماری مساجد به‌شمار می‌آید که به صورت تورفتگی در دیوار سمت قبله دیده می‌شود. بر اساس نوشته‌های متون، محراب مهم‌ترین و مقدس‌ترین مکان مسجد شمرده می‌شود و دارای حرمت بالایی است. بی‌شک این اهمیت و حرمت دلیل خاصی داشته و شاید به کارکرد آن در ساختمان مساجد بازمی‌گردد. اولین سند مکتوب که در آن به محراب به عنوان «جایگاه مقدس» اشاره شده، قرآن کریم است که تمامی موارد مربوط به پیش از اسلام و پیامبران پیش از حضرت محمد (ص) است؛ از آن جمله خداوند در آیه ۳ از سوره آل عمران در مورد حضرت مریم می‌فرماید: «فَتَقَبَّلَهَا رَبُّهَا بِقَبُولِ حَسَنٍ وَ انبَتَهَا نَبَاتًا حَسَنًا وَ كَفَّلَهَا زَكَرِيَّا كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ وَجَدَ عِنْدَهَا رِزْقًا قَالَ يَا مَرْيَمُ أَنَّى لَكِ هَذَا قَالَتْ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ» و یا در آیه ۱۳ سوره سبا نیز که درباره حضرت سلیمان، به محراب اشاره شده و فرموده است: «يَعْمَلُونَ لَهُ مَا يَشَاءُ مِنْ مَحْرِبٍ وَ تَمَثِيلٍ وَ جَفَانٍ كَالْجَوَابِ وَ قُدُورٍ رَأْسِيَّتِ اعْمَلُوا ءَالَ دَاوُدَ شُكْرًا وَ قَلِيلٍ مِّنْ عِبَادِي الشُّكُورِ». برای واژه محراب معانی مختلفی ارائه شده است؛ از آن جمله در تفاسیر قرآن آمده‌است محراب از مصدر «محرابه» گرفته شده برای این که نمازگزار هنگام نماز با شیطان جنگ می‌کند (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶، ج ۶: ۶۱۶). محراب با قاب قوسین و شکل خاص خود، قوس نزولی و صعودی آفرینش را نیز بیان می‌دارد؛ حرکت روح از سوی خداوند به سوی عالم سفلی و دوباره از عالم سفلی به عالم علیا؛ روح در مسیر نزولی به ترتیب مقامات نباتی و حیوانی را پشت سر گذاشته و در نهایت با دمیده شدن روح الهی در مقام انسانی متجلی و به زیور «فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ» (مؤمنون/۱۴) آراسته می‌شود (شجاری و میرفخرایی، ۱۳۸۸:

د). **نگاره تسبیح:** نگاره تسبیح نیز در کنار نگاره‌های مهر و جانماز در ارتباط با ایمان و تقوای فرد متوفی می‌باشد. بر روی سنگ قبرهای حوزه جغرافیایی موکریان شرقی، این نگاره تنها بر روی گورهای عصر قاجار و پهلوی و در گورستان‌های متعلق به شیعیان به نمایش درآمده‌است. معمولاً تسبیح نیز به همراه سایر نقوش مذکور به نمایش درآمده‌است و تمامی این نگاره‌ها به همراه هم معنی پیدا می‌کنند. تسبیح از دیگر نشانه‌هایی است که در فرهنگ ایرانی، مختص اهل تشیع بوده و مسلمانان شیعی از آن به‌عنوان یک وسیله برای ذکر و یاد خداوند متعال بهره می‌برند. بر اساس روایات مهم، تسبیح متعلق به سنتی از پیامبر اکرم (ص) است که به دختر خود، فاطمه (س)، تعلیم می‌دهد. تسبیح رشته‌ای متشکل از سی‌وچهار دانه از جنس سنگ، خاک و مواد دیگر است. آن چه در گذشته و بنابر روایات، ثواب بیشتری در فرهنگ شیعی برای آن در نظر گرفته شده، ذکر تسبیح با تربت امام حسین (ع) است. تسبیح از نشانه‌هایی است که شیعیان بعد از نمازهای یومیه خود، در ذکر و ستایش خداوند یکتا به ترتیب، سی‌وسه بار الحمدلله، سی‌وسه بار سبحان‌الله و در آخر سی‌وچهار بار الله‌اکبر و در مجموع صد ذکر می‌گویند (رحمانی و قربانی، ۱۳۹۳: ۲۰۳). بر اساس کتب حدیث شیعه، استفاده از تسبیح در صدر اسلام متداول بوده است؛ گفته شده‌است که حضرت فاطمه (س) چون از پیامبر (ص) شنید که پس از هر نماز، گفتن ۳۴ تکبیر و ۳۳ تسبیح (سبحان‌الله) و ۳۳ تحمید (الحمدلله)، که به تسبیحات حضرت زهرا مشهور است، ثوابی بزرگ دارد، تسبیحی از نخ پشمی با ۳۴ گره تهیه کرد. از امام صادق (ع) نیز روایت می‌کنند که تسبیح را برای شیعیان توصیه کردند (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۸۲: ۳۳۳ و ۳۳۴؛ جدول ۹).

۴. نقوش هندسی

نقوش هندسی به‌تصویرکشیده‌شده بر روی سنگ قبرهای حوزه جغرافیایی موکریان شرقی، شامل انواع خطوط مورب، ساده و موج، نقوش کنگره‌ای و دندان‌موشی، نقوش دایره و مربع و مستطیل، قاب‌بندی‌های ساده و تزئینی در اشکال مختلف هندسی و... می‌باشد. این نقوش در سایر ادوار و بر روی اکثر سنگ قبرهای مورد مطالعه در منطقه، شناسایی

ادوار کمتر سنگ قبری در گورستان‌های اهل تشیع می‌توان یافت که بر روی آن‌ها کتیبه‌ای نگاشته نشده باشد. از میان گورستان‌های متعلق به اهل تسنن، تنها سنگ قبور گورستان پیربادین دارای کتیبه هستند. در طی این دوره، از خطوط نسخ، نستعلیق و ثلث جهت نگاشتن کتیبه بر روی سنگ قبرها بهره برده شده است و کتیبه‌ها نیز بیشتر شامل نام و نشان شخص متوفی و تاریخ وفات وی می‌باشند.

تحلیل داده‌ها

بررسی و مطالعه سنگ قبور در سایر نواحی ایران نشان می‌دهد که این دسته از آثار ضمن داشتن برخی اشتراکات، اختلافات و تنوعات فراوانی دارند و در هر دوره نسبت به دوره دیگر و از هر جامعه‌ای نسبت به جامعه دیگر، تفاوت‌هایی را از خود بروز داده‌اند که با سنت‌ها و اعتقادات آن جامعه رابطه تنگاتنگی دارد. باید عنوان کرد که در سرزمین‌های اسلامی، خصوصاً ایران اسلامی، احکام و آموزه‌های مذهبی و به طور کلی آیین‌ها و مناسک دینی، مهم‌ترین عوامل در خلق نقوش و طرح‌های نمادین بر روی سنگ قبرها هستند. این ویژگی در گورستان‌ها و سنگ قبور عصر قاجار موکریان شرقی، با توجه به این که ترکیب جمعیتی در این منطقه، متفاوت است و به دو گروه ترک‌زبانان با مذهب شیعی و کردزبانان با مذهب تسنن تقسیم می‌شود؛ نمایان و به خوبی قابل تشخیص می‌باشد. مطالعه نقوش سنگ قبور دوره قاجار موکریان شرقی روشن می‌سازد که این سنگ قبرها، علاوه بر جنبه‌های زیباشناسی، دارای معانی نمادین عمیقی نیز هستند. بر اساس مطالعات صورت گرفته در گورستان‌های متعلق به اهل تسنن که در شهرستان بوکان و بخش‌هایی از شاهیندژ و تکاب قرار دارند، فرم سنگ قبرها بیشتر ایستاده یا عمودی بوده که در دو طرف گورها قرار داده می‌شده است. در گورستان‌های متعلق به اهل تشیع در کنار استفاده از سنگ قبرهای ایستاده چهارگوش و محرابی شکل، معمولاً از سنگ قبور نوع خوابیده یا افقی نیز به وفور بر روی گور بهره برده‌اند. از نگاه اهل سنت، نصب سنگ قبر و کتیبه‌نویسی روی آن نوعی علامت قبور است و از این جهت مورد استفاده قرار می‌گیرد تا کسی که قصد زیارت قبری را دارد، در تشخیص آن دچار اشتباه نشود.

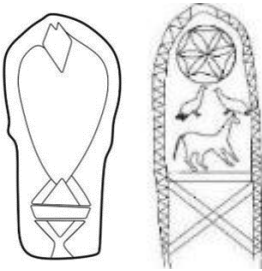

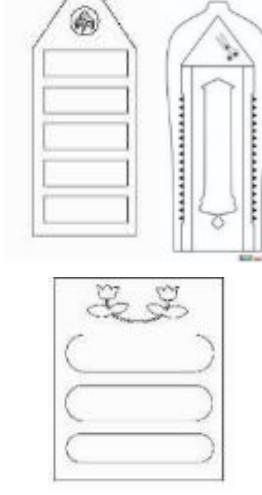
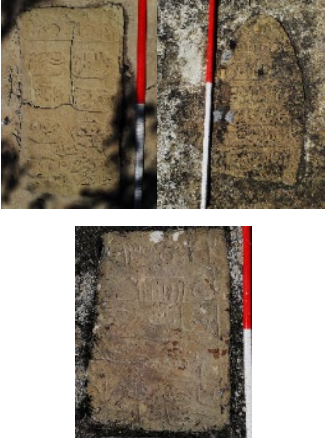
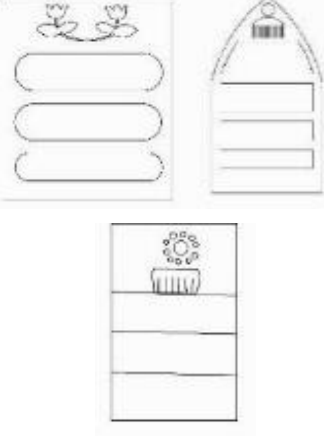
۴۷). از طرف دیگر، از آن‌جا که طراحان در مساجد همیشه محراب را به عنوان دریچه‌ای به سوی خدا در پیش روی خود دانسته‌اند، بنابراین آن را مقدس شمرده و از طرح محراب برای سنگ قبر نیز بهره برده‌اند (شهیری، ۱۳۸۰: ۲۲). بنا بر این معانی، می‌توان علت استفاده از طرح محراب در سنگ قبرهای دوران اسلامی را تأکید بر مسلمان بودن یا مؤمن بودن شخص متوفی برشمارد.

ب) قاب‌بندی‌های تزئینی: یکی از تزئینات زیبای کنده‌کاری شده بر روی سنگ قبور عصر قاجار حوزه جغرافیایی موکریان شرقی، کادرها و یا قاب‌بندی‌های متوالی در کنار هم بوده که سطح رویی سنگ قبرها را زینت داده است. کادرهای تزئینی یکی از زینت‌های متداول سنگ قبور عصر قاجاری بوده که در دوره پهلوی، خصوصاً در اوایل این دوره نیز، به پیروی از نمونه‌های قاجاری، مورد استفاده قرار گرفته است. در ایران این قاب‌بندی‌ها بر روی بیشتر سنگ قبرهای ادوار مذکور در سایر گورستان‌ها هم‌چون دارالسلام شیراز، تخت فولاد اصفهان، ایل گوران کرمانشاه، و سایر نواحی دیده می‌شود. در حوزه مورد مطالعه و بر روی سنگ قبرهای عصر قاجار و پهلوی، معمولاً کادر تزئینی در قسمت سرلوح، دارای طرحی متفاوت با قاب‌بندی‌های زیرین خود است و گاهی نیز طرحی مشترک با آن‌ها دارد. قاب‌های روی این سنگ قبرها دارای اشکال هندسی مربعی، مستطیلی، بیضی‌شکل، دندان‌موشی، مثلثی و ترکیبی از این نقوش است.

۵. کتیبه‌ها

علاوه بر نقوش متنوع بر روی سنگ قبور عصر قاجار منطقه، کتیبه‌نویسی نیز تزئین اصلی این آثار محسوب می‌شود و از دید هنرمندان آن دوره در ارجحیت قرار داشته است؛ چرا که بر روی بیشتر این سنگ قبرها معمولاً کتیبه‌ها در مرکز سنگ قبر و درون کادرهای تزئینی نگاشته شده و نقوش مذکور نیز اکثراً در حاشیه سنگ قبرها به نمایش درآمده است. سنگ قبرهای متعلق به دوران قاجار در موکریان شرقی نشان می‌دهد که قرارگیری خط و کتیبه بر روی سنگ قبرها در طی این ادوار، به امری معمول تبدیل شده و این ویژگی بیشتر در میان شیعیان متداول بوده است. بنابراین در طی این

جدول ۹: نقوش تزئینی موجود بر روی سنگ قبور عصر قاجار موکریان شرقی (نگارندگان: ۱۳۹۸)

ردیف	نوع نقش	گورستان	سنگ قبر	طرح سنگ قبر
۱	انسانی	خراسانه		
۲	حیوانی اسب ماهی	ارمنی بلاغی خراسانه		
۳	گیاهی سرو گل لاله نیلوفر	خراسانه ارمنی بلاغی مزار شهدا قرخلو		
۴	اشیا شانه قیچی مهر تسبیح سجاده	قرخلو مزار شهدا اوغول بیگ ارمنی بلاغی قره بلاغ		

بر روی سنگ قبرها، نماد و نشانه‌ای مذهبی برای شیعیان محسوب می‌شود؛ از آن جمله تسبیح وسیله‌ای برای ذکر و یاد خداوند و نمادی از پرهیزگاری؛ قیچی وسیله آراستگی و نشانه و نمادی از عفت و پاکدامنی؛ شانه نشانه پاکیزگی و آراستگی و نمادی از باور دینی؛ مهر نشانه شیعی و نمادی از ایمان و تقوا و سجاده نیز نشانه خضوع و پاکدامنی و نمادی از فرد مسلمان است. بررسی منظر مردم‌شناسی سنگ قبرهای حوزه جغرافیایی موکریان شرقی نشان می‌دهد که در دوره قاجار، نوع سنگ قبرها و هم‌چنین نقوش و نگاره‌هایی که بر روی بدنه آن‌ها، قرار گرفته‌اند، به نوعی فضای فرهنگی منطقه را بازگو و تبیین می‌کنند. بر اساس مطالعات صورت‌گرفته، هر کدام از این سنگ قبرها، با توجه به نوع شرایط فرهنگی و اجتماعی و دینی جامعه و فرد متوفی، دارای مضامین تزئینی هستند. مضامین دینی در واقع به صورت خط‌نوشته‌های دینی؛ مانند آیات الهی و عبارات قدسی و نقوشی هم‌چون محراب، تسبیح، مهر و سجاده هستند. مضامین فرهنگی و اجتماعی نیز، بیانگر تفکرات و اعتقادات شخص متوفی، یا شغل و هم‌چنین فرهنگ و طبقه اجتماعی وی است. حتی نوع سنگ قبرها و فرم و تیپیک آن‌ها نیز این مسائل، خصوصاً طبقه اجتماعی فرد را نمایانگر می‌سازد و به همین دلیل است که در بیشتر گورستان‌ها در کنار سنگ قبور محرابی‌شکل، سنگ قبرهای ساده نیز دیده می‌شود. بنابراین ویژگی‌های کلی سنگ قبرها اعم از نحوه استقرار و مکان سنگ قبرها و هم‌چنین شکل و پیکره سنگ قبرها، نقوش و نگاره‌های به تصویر کشیده‌شده، همه و همه نسبت به باورها و اعتقادات فرد متوفی و جایگاه وی، می‌توانند متفاوت باشند (جدول ۱۰).

از طرف دیگر دیدگاه اهل سنت در ارتباط با دو سنگ قبر عمودی این است که قرارگیری این دو سنگ در دو طرف قبر حدود قبر را مشخص می‌کند تا همان‌طور که در احادیث پیامبر (ص) بدان‌ها اشاره شده، از نشستن، تخریب قبور، نبش قبر و راه رفتن بر روی آن جلوگیری به عمل آید و نصب آن از دیدگاه اهل سنت مستحب است. قبور و سنگ قبور متعلق به شیعه در حوزه جغرافیایی موکریان شرقی مشخص می‌سازد که در این گورستان‌ها دیگر نشانی از سنگ قبور عمودی دو طرف قبر، به مانند اهل سنت، نیست، که این امر از آموزه‌های آنان سرچشمه می‌گیرد. با توجه به آموزه‌ها و احکام شیعی، راه رفتن بر روی قبور و سنگ قبوری که نام خداوند و پیامبر (ص) بر روی آن نگاشته نشده باشد، اشکالی ندارد؛ پس علت قرارگیری سنگ قبرهای ایستاده در کنار برخی قبور شیعی را نیز بدین وسیله می‌توان توجیه نمود. علاوه بر این، در گورستان‌های متعلق به اهل تسنن و تشیع، در انتخاب نوع نقوش سنگ قبرها نیز تفاوت‌هایی دیده می‌شود. بر روی سنگ قبور این دوره، علاوه بر نقوش هندسی و انتزاعی، نقوش انسانی و حیوانی و پرندگان و اشیا نیز به‌وفور مورد استفاده قرار گرفته‌است. برخی از این نقوش از جمله نقوش حیوانی و پرندگان و نقوش هندسی در هر دو منطقه یکی است؛ که نشان از ویژگی‌های مشترک فرهنگی آن‌هاست. این نقوش به نوعی ملی‌گرایی و بازگشت به گذشته را در ذهن می‌پروراند که از آن جمله می‌توان به نقش انسان با گلی در دست و یا گل نیلوفر اشاره کرد. در واقع در طی دوران حکومت قاجار، نوعی تصویرسازی و نقاشی مرسوم شد که بیشتر دارای موضوعات مذهبی و در کنار آن نیز شامل موضوعات حماسی و ملی بود. این ویژگی در سایر گورستان‌های این دوره از جمله گورستان دارالسلام شیراز، تخت‌فولاد اصفهان، ایل گوران کرمانشاه، دانشفهان بوئین زهرا و سایر نواحی دیگر به چشم می‌خورد و نمی‌توان آن را تنها تعلق به یک جغرافیای خاص یا متعلق به یک نژاد دانست. از طرف دیگر بسیاری از نقوش مورد استفاده بر روی سنگ قبور گورستان‌های متعلق به شیعیان از جمله شانه، مهر، سجاده، تسبیح و... در گورستان‌های اهل تسنن به چشم نمی‌خورد و به نوعی اعتقادات و باورهای متعلق به اهل تشیع را بازگو می‌کنند؛ چراکه هر کدام از این اشیای نقش‌بسته

جدول ۱۰: مقایسه نقوش سنگ قبور گورستان‌های دوره قاجار متعلق به شیعیان و اهل تسنن در عصر قاجار منطقه موکریان (نگارندگان: ۱۳۹۸)

نقوش سنگ قبر	طرح سنگ قبر	اهل سنت و کردزبان	گورستان	نقوش سنگ قبر	سنگ قبر	ترکیب جمعیتی	گورستان
نیلوفر، پرندگان و اسب		اهل سنت و کردزبان	خراسانه	شانه، مهر، گل لاله		شیعی مذهب و ترک‌زبان	مزار شهدای تکاب
ساده		اهل سنت و کردزبان	بی‌بی کند	شانه و مهر		شیعی مذهب و ترک‌زبان	اوغول بیگ
ساده		اهل سنت و کردزبان	ارمنی بلاغی	شانه و مهر، گل لاله		شیعی مذهب و ترک‌زبان	قرخلو
ساده		قرخلو مزار شهدا اوغول بیگ ارمنی بلاغی قره‌بلاغ	بی‌بی کند	مهر و شانه		شیعی مذهب و ترک‌زبان	مزار شهدای تکاب

قبرها؛ مشخص بوده و گورستان‌های ارمنی‌بلاغی، بی‌بی کند، خراسانه و گرد قبران نیز تنها از روی مقایسه و تطبیق نوع سنگ قبرها و نقوش آن‌ها، مشخص شده‌است به دوران قاجار متعلق هستند. مطالعات صورت گرفته بر روی سنگ قبور عصر قاجار حوزه جغرافیایی موکریان شرقی و نقوش تزئینی موجود بر روی آن‌ها اثبات می‌نماید که مذاهب شیعه و سنی، علاوه بر نوع و فرم سنگ قبرها، بر تنوع نقوش و هم‌چنین نوع نگاره‌ها نیز، تأثیرات مستقیمی گذاشته است؛ بدین معنا که در مناطقی که ترکیب جمعیتی ترک‌زبان هستند و به مذهب شیعه گرایش دارند، سنگ قبرها علاوه بر این که از منظر فرمی متفاوت است، دارای نقوش بیشتری نیز هست، که از آن جمله می‌توان به نقوش مهر و سجاده، تسبیح، شانه، گل لاله و... اشاره کرد؛ به‌طوری که هیچ‌کدام از این نقوش، در مناطقی

نتیجه‌گیری

گورستان‌های تاریخی حوزه جغرافیایی موکریان شرقی و نقوش موجود بر روی سنگ قبرهای آن‌ها، از مهم‌ترین مدارک و شواهد موجود در ارتباط با سکونت گروه‌های مختلف، باورها و اعتقادات دینی و مذهبی، جایگاه اجتماعی ساکنان و فرهنگ ملی و محلی منطقه مورد مطالعه در سده‌های گذشته هستند. تاکنون طی بررسی نگارندگان، ۳۲ گورستان از این منطقه شناسایی شده که از میان آن‌ها گورستان‌های کانی‌گل (ارمنی‌بلاغی)، گرد قبران، پیربادین، بی‌بی کند، خراسانه، قرخلو، قره‌بلاغ، مزار شهدای تکاب و اوغول بیگ متعلق به عصر قاجار هستند که موضوع این پژوهش نیز می‌باشند. در میان این گورستان‌ها، قدمت پنج گورستان پیربادین، قرخلو، مزار شهدا، قره‌بلاغ و اوغول بیگ، با توجه به تاریخ روی سنگ

قبر مردگان مکروه و عملی نادرست بوده و بنابراین نصب سنگ قبر در دو طرف مزار مردگان که حدود قبر را مشخص گرداند، مستحب شمرده می‌شود (گفت‌وگو با مدرس علوم دینی مدرسه علوم دینی پیرانشهر و ارومیه، ماموستا عبدالقادر بیضاوی، ۱۳۹۲).

۲- از نظر برخی از مجتهدان شیعه مانند آیت‌الله مکارم شیرازی، آیت‌الله نوری همدانی و آیت‌الله مدرسی یزدی راه رفتن روی قبر و سنگ قبوری که نام خداوند و پیامبر (ص) بر روی آن نگاشته نشده باشد، اشکال ندارد و این امر بی‌حرمتی به صاحب قبر محسوب نمی‌گردد (گفت‌وگوی شخصی با مراجع شیعه: آیت‌الله مکارم شیرازی، آیت‌الله علوی گرگانی و آیت‌الله مدرسی یزدی، ۱۳۹۲). برخی از بزرگان شیعه هم چون آیت‌الله ابوالحسن اصفهانی، نصب کردن سنگی در جانب سر میت را جهت علامت قبر مستحب می‌داند و راه رفتن روی قبر را نیز امری مکروه برمی‌شمارند (اصفهانی، ۱۳۸۸: ۱۲۹).

۳- در آثار هنری ایران و بسیاری از تمدن‌های دیگر، نقش گل نیلوفر (لوتوس) خود را آشکار می‌سازد که نشانگر اهمیت و تقدس این گل است. گل نیلوفر یکی از نمادهای مصر است که به نقوش تزئینی بین‌النهرین راه یافت و از آن طریق وارد ایران شد. این نقش‌مایه معمولاً برای اشیایی که درجه بالایی از نظر کاربرد مذهبی یا درباری داشته به کار رفته؛ پس مسلماً معنایی اسطوره‌ای و خاص داشته و صرفاً به خاطر تفنن و زیبایی نبوده است (حسنوند و شمیم، ۱۳۹۳: ۳۳-۳۱).

۴- در کتاب فرهنگ اساطیر و اشارات داستانی در ادبیات فارسی در توصیفات ماهی چنین آمده است: «ماهی جانوری است آبی و معروف که در روایات و اندیشه‌های اسلامی به نحوی مؤثر حضور یافته است. مولانا در مثنوی معنوی به زیبایی به هر دو مورد پرداخته است. هم‌چنین «بسیاری از مفسران قرآن برآنند که مراد از «ن» (نون) که در آغاز سوره قلم به آن سوگند یادشده، همان ماهی است که جهان بر پشت اوست و او در آب قرار دارد و زیر آن ماهی، گاو است و زیر گاو صخره، و زیر صخره، ثری (زمین، خاک) و زیر ثری کس نداند چیست و نام آن ماهی (لیوشا) است و نام آن گاو (یهموث) (یاحقی، ۱۳۶۸: ۸۲۸). ماهی نمادی

که ترکیب جمعیتی آن عموماً کردزبان و اهل تسنن هستند، دیده نمی‌شود. با توجه به مطالعات صورت‌گرفته، آنچه که گورستان‌های اهل تسنن و تشیع را از یکدیگر متمایز می‌سازد، نوع نشانه‌گذاری قبور است. در باورهای مسلمانان اهل تسنن، ساخت یادمان، آرامگاه و مرقد جایز نبوده، به‌طوری که در قبرستان‌های اولیه اسلام نظیر قبرستان بقیع نیز قابل مشاهده است. از طرف دیگر نقوش متنوعی هم‌چون شانه، تسبیح، مهر، سجاده و...، بخشی از فرهنگ مذهبی و نشانه‌شناسی فرهنگی ایرانیان مسلمان شیعه را در برمی‌گیرد که از اعتقادات و باورهای مذهبی آنان سرچشمه گرفته است. سنگ قبور عصر قاجار و نقش و نگارهای قرار گرفته بر روی آن‌ها، در نوع خود جالب توجه بوده و بر هویت اسلامی و هویت ملی و ایرانی تأکید دارد. از طرف دیگر وجود دو هویت ملی و اسلامی در آثار این دوره نیز تأکید کامل و یا رد هیچ کدام از آن‌ها نیست و ضمن برخی فراز و نشیب‌ها، همواره سعی شده تا در آثار هنری این دوره فرهنگ ایرانی - اسلامی مورد تأکید باشد. علاوه بر این، در نقوش سنگ قبور دوران قاجار، بُعد مذهبی از دیگر محورهای اصلی نقوش می‌باشد. در واقع هنر دینی تنها آن نیست که به نماز و روزه و حج بپردازد و بر روی در و دیوار اماکن مذهبی به کار گرفته شود؛ بلکه هر نقشی که چه در ظاهر و چه در مفاهیم عمیق و نمادین خود بتواند اهداف دینی را تحقق ببخشد، نوعی هنر مذهبی و دینی محسوب می‌شود. در دوره قاجار نیز همان‌طور که در سنگ قبرهای حوزه جغرافیایی موکریان شرقی مورد بررسی قرار گرفت، بیشتر نقوش ساده موجود بر روی سنگ قبرها در اصل بعدی مذهبی یافته و معانی‌ای قدسی دارند. بنابراین به نظر می‌رسد، دلیل ترسیم اشکال و نقوشی هم‌چون تسبیح، قیچی، شانه، مهر و سجاده و...، چیزی بیش از نشان دادن جنسیت فرد و معانی ظاهری آن‌ها بوده است و به احتمال فراوان اکثر این تصویرگری‌ها، نشانه‌ای بر تقوای فرد متوفی می‌باشد و به همین دلیل بر روی سنگ قبر وی به تصویر کشیده شده است.

پی‌نوشت‌ها

۱- مراجع و مدرسان مدارس علوم دینی اهل تسنن تماماً بر این تأکید دارند که از نگاه اهل تسنن، راه رفتن بر روی

- چارئی، علیرضا (۱۳۸۷). «هنرهای سنتی: نقش‌های سنگ مزارهای گورستان دارالسلام شیراز»، آینه خیال، شماره ۶، ۱۳۹-۱۳۲.
- حسونوند، محمد کاظم؛ شمیم، سعیده (۱۳۹۳). «بررسی نقش مایه گل لوتوس در هنر مصر، ایران و هند»، جلوه هنر، شماره ۱۱، ۳۹-۲۲.
- خسرونزاد، پدram (۱۳۷۷). «سنگ‌های مزار از پنجره مردم‌شناسی هنر»، کتاب ماه هنر، شماره ۱، ۲۶-۲۳.
- خیرالهی ازناوله؛ بنی‌اردلان، اسماعیل (۱۳۹۷). «بیین ویژگی‌های نقش‌مایه بته با توجه به نظریات و آرای پژوهشگران در باب اصل و منشأ آن در هنر اسلامی و تقدی بر نظرگاه درخت سرو به عنوان منشأ این نقش»، نگره، شماره ۴۷، ۸۱-۶۲.
- رحمانی، جبار؛ قربانی، هاجر (۱۳۹۳). «شانه‌شناسی فرهنگی نقوش سنگ قبور؛ با تأکید بر نقش شانه در تخت فولاد اصفهان»، مردم و فرهنگ، سال اول، دوره اول، شماره ۱، ۲۱۵-۱۸۹.
- رضایی، مریم (۱۳۹۰). «بررسی مفاهیم و ترکیبات درخت سرو بر سنگ مزارهای قبرستان دارالسلام شیراز»، هنرهای تجسمی، سال چهارم، ۱۰۰-۹۳.
- سلیمی، اسماعیل؛ صلح‌جو، جمیله (۱۳۹۸). «گونه‌شناسی، طبقه‌بندی و مطالعه آرایه سنگ قبرهای کانی‌گل (ارمنی‌بلاغ) بوکان»، همایش بین‌المللی باستان‌شناسان جوان، دانشگاه تهران، ۲۰-۱.
- شایگان، داریوش (۱۳۸۳). «بته‌های ذهنی و خاطره ازلی، تهران: امیرکبیر.
- شجاری، مرتضی؛ میرفخرایی، اشرف‌السادات (۱۳۹۳). «معراج پیامبر و ارتباط آن با محراب مساجد»، پژوهش‌نامه عرفان، شماره ۱۳، ۷۳-۵۱.
- شریفی‌نیا، اکبر؛ اشکری، آرش (۱۳۹۶). «بررسی و مطالعه نقوش تزئینی سنگ‌های قبرستان مادر زلیخا از شهرستان دره‌شهر»، جلوه هنر، دوره جدید، سال ۱۰، ۷۲-۶۵.
- شوالیه، ژان؛ گربران، آلن (۱۳۸۸). «فرهنگ نمادها، ج ۲ و ۴، مترجم: سودابه فضائی، چاپ دوم، تهران: جیحون.
- شهیری، شهاب (۱۳۸۰). «طرح محراب؛ دریچه‌ای به سوی خدا»، گلستان قرآن، شماره ۸۵، ۲۶-۲۲.
- شیخ‌محمدی، علی (۱۳۸۱). «بررسی نماد درخت در فیلم‌های عباس کیارستمی»، خیال، شماره ۲، ۷۷-۵۰.
- صباغ‌پور، طیبه؛ شایسته‌فر، مهناز (۱۳۸۹). «بررسی نقش‌مایه نمادین پرنده در فرش‌های صفویه و قاجار از نظر شکل و محتوا»، نگره، شماره ۱۴، ۴۹-۳۹.

از انسان بهشتی محسوب می‌گردد و بهشت به‌عنوان یکی از صور ازلی فرهنگ ایرانیان است که «در همه تجلیات فکری و هنری ما متجلی گشته؛ از معماری گرفته تا هنر قالی‌بافی، مینیاتورسازی و صور خیالی شعر فارسی (شایگان، ۱۳۸۳: ۲۰۱)؛ مولانا گفته: «که بهشتی کیست و بیگانه کی‌است/ پیش من پیدا چو مار و ماهی‌است» (مولوی، ۱۳۸۰: دفتر ۳، ب: ۳۵۹۵).

۵- امام‌صادق (ع) در تفسیر آیه شریفه «خذوا زینتکم عند کل مسجد» می‌فرماید: «منظور شانه‌کردن است، شانه‌زدن روزی را زیاد می‌کند و مو را زیبا می‌نماید و حاجت‌ها را روا می‌سازد و بر نیروی مردانگی می‌افزاید، بلغم را برطرف می‌کند» (طباطبایی، ۱۳۸۵: ۱۳۵)؛ به نقل از رحمانی و قربانی، ۱۳۹۳: ۲۰۹-۲۰۷). هم‌چنین امام هفتم (ع) نیز فرموده‌اند که: «مؤمن همیشه پنج چیز دارد: مسواک، شانه، سجاده، تسبیح سی‌وچهاردانه و انگشتر عقیق» (مشکینی، ۱۳۹۰: ۳۳۱).

فهرست منابع

- احمدزاده، فرید؛ حسینی، هاشم؛ نورسی، حامد (۱۳۹۷). «پژوهشی بر شناخت مضامین و نقوش سنگ قبور ایل‌گوران»، مبانی نظری هنرهای تجسمی، شماره ۵، ۹۲-۷۹.
- اصفهانی، ابوالحسن (۱۳۸۸). *صراط‌النجاه*، مترجم: ابوالقاسم صفوی اصفهانی، اصفهان: مرکز تحقیقات رایانه‌ای حوزه علمیه اصفهان.
- پری‌زنگه، وجیهه (۱۳۹۰). «بررسی تطبیقی فضای تصویری نقش سرو بر سنگ قبور مجموعه تاریخی- فرهنگی تخت فولاد، آرامگاه آرامنه، امامزاده‌ها و کلیساهای اصفهان»، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، دانشگاه شاهد تهران.
- پویان، جواد؛ خلیلی، مزگان (۱۳۸۹). «شانه‌شناسی نقوش سنگ قبرهای قبرستان دارالسلام شیراز»، کتاب ماه هنر، شماره ۱۴۴، ۱۰۷-۹۸.
- توکل، ابوذر (۱۳۹۴). «بررسی نقوش و کتیبه‌های سنگ قبرهای گورستان سلطان‌ابراهیم در مرودشت فارس»، دومین همایش ملی باستان‌شناسی ایران، دانشگاه بیرجند، ۱۴-۱.
- جمالی، آنا (۱۳۹۲). «بررسی مردم‌شناختی نمادها، نشانه‌ها و تمثیلات موجود بر روی سنگ قبرهای تهران»، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی تهران مرکز.

- صرفی، محمدرضا (۱۳۸۶). «ماد پرندگان در مثنوی». فصلنامه پژوهش‌های ادبی. سال ۵، شماره ۱۸، ۷۶-۵۳.
- صفی‌خانی، نینا؛ احمدپناه، سید ابوتراب؛ خدادادی، علی (۱۳۹۳). «شناسه‌شناسی نقوش سنگ قبور قبرستان تخت فولاد/اصفهان (با تأکید بر نقوش حیوانی شیر و ماهی)»، هنرهای زیبا - هنرهای تجسمی، دوره ۱۹، شماره ۴، ۸۰-۶۷.
- طالب‌پور، فریده؛ پرهام، ماندانا (۱۳۸۸). «جایگاه اسب در هنر ایران باستان»، جلوه هنر، دوره جدید، شماره ۱، ۱۳ - ۵.
- طباطبایی، م. ح (۱۳۸۵). سنن‌النبی (آداب. سنن و روش‌های رفتاری پیامبر گرامی/اسلام)، مترجم: عباس عزیزی، قم: صلاه.
- عسگری خانقاه، اصغر؛ خورشیدی، اعظم (۱۳۹۲). «پژوهی مردم‌شناختی در نقوش گیاهی مزارهای آرامگاه میرزا کوچک در سلیمان‌داراب رشت»، مجله مطالعات توسعه اجتماعی، دوره دوم، ۲۵-۹.
- علی‌نژاد، روجا (۱۳۹۳). «سفیدچاه، نمایه‌ای فراتر از یک گورستان؛ شناخت و بررسی مضامین و نقوش تصویری گورستان سفید چاه»، هنرهای زیبا - هنرهای تجسمی، دوره ۱۹، شماره ۲، ۵۶ - ۴۹.
- غضنفری، زهره (۱۳۹۲). «بررسی تطبیقی نقش‌مایه‌های تصویری سنگ قبرهای سده اخیر و مفرغ‌های کهن (مطالعه موردی: استان لرستان)»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه پیام نور مرکز تهران.
- فیضی، مهسا؛ فیضی، نسیم (۱۳۹۲). «معرفی و بررسی باستان‌شناختی نقوش قبرها در گورستان‌های اسلامی بخش مرکزی شهرستان آبدانان»، فرهنگ ایلام، دوره ۱۴، ۶۷-۴۷.
- ماحوزی، مهدی (۱۳۷۷). «اسب در ادبیات فارسی و فرهنگ ایرانی»، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، شماره ۱۴۶ و ۱۴۷، ۲۰۹-۲۳۵.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳). بحارالانوار، جلد ۸۲، بیروت: داراحیاء التراث العربی.
- محمودی، فرح‌الله (۱۳۷۵). جغرافیای ایران، تهران: دفتر برنامه‌ریزی و کتب ایران.
- مرنندی، نیلوفر؛ محمودی، فتنه (۱۳۹۶). «مادشناسی مهرهای ساسانی»، مجله جلوه هنر، دوره جدید، سال ۱۰، شماره ۲، ۷۹-۶۷.
- مشکینی، علی‌اکبر (۱۳۹۰). نصایح؛ سخنان چهارده معصوم و هزار و یک سخن، مترجم: احمد جنتی، قم: الهادی.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۶). تفسیر نمونه، جلد ۶، قم: دارالکتب الاسلامیه.
- مولوی، جلال‌الدین محمد (۱۳۸۰). مثنوی معنوی، تصحیح رینولد نیکلسون، چاپ دوم، تهران: افکار.
- مهرابی هفشجانی، س (۱۳۹۵). «پژوهشی پیرامون نقوش آیینی سنگ قبرهای شهر هفشجان در استان چهارمحال و بختیاری ایران»، سومین کنفرانس بین‌المللی پژوهش در علوم و تکنولوژی، برلین آلمان، ۲۰ - ۱.
- میلانی، عباس (۱۳۸۰). تجدد و تجدد ستیزی در ایران، تهران: اختران.
- نورالهی، علی؛ علی‌لو، سارا (۱۳۹۵). «قوم باستان‌شناختی گور نگاره‌های ارمنیان شرق زاگرس مرکزی»، فصلنامه فرهنگی پیمان، شماره ۷۶، ۱۵۲-۱۰۷.
- یاحقی، محمدجعفر (۱۳۶۸). فرهنگ اساطیر و داستان‌واره‌ها در ادبیات فارسی، تهران: فرهنگ معاصر.

Iconography and cultural studies on the Qajar's gravestones Case study: Eastern Mokryan cemetery in Iran

Esmaeel Maroufi¹, Hajizadeh², Ali Zareie³, Ali Asqar Mahmoodi⁴, Habib Shahbazi⁵

1- PhD in Archeology, University of Mohaghegh Ardabili (Corresponding author)

2- Associate Professor, Department of Archeology, University of Mohaghegh Ardabili

3- Assistant Professor of Archeology, University of Birjand

4- PhD in Archeology, University of Mazandaran

5- Assistant Professor of Archeology, University of Mohaghegh Ardabili

DOI: 10.22077/NIA.2020.3581.1345

Abstract

Mokryan is officially part of West Azerbaijan Province in Iran. There are numerous motifs on the surfaces of the hundreds of gravestones in the Eastern Mokryan cemetery that demonstrate the importance the visual beauty as well as the iconic importance of that works. Obviously, these motifs were not only engraved for decoration, but also expressed the interests and beliefs of the deceased persons and their survivors. In addition, there acted as the manifestation of the culture of the society and the symbols of the myths and thoughts of the past generations who lived in Qajar period. This study as descriptive-analytical-historical research was based on gathering the information through field surveys and document studies. The aim of this study was conducting the iconographic analysis on the Qajar's gravestone of the Eastern Mokryan cemetery. In this regard, the authors tried to show influences of religion and religious beliefs on iconography of the tombstones and the type of their designs. The results of this study indicate that these tombstones contain various motifs of human, animal, plant, geometric and inscription images. In general, most of these motifs, while having special meanings and symbols, were influenced by the culture of the region and beliefs of the population. On the other hand, Shia and Sunni beliefs, in addition to the form of tombstones, had also the greatest impact on the type of motifs of the studied works.

Key words: Eastern Mokryan cemetery, gravestone, Qajar period, iconography.

1 - Email: esmaeel.maroufi@gmail.com

2 - Email: k_hajizadeh@uma.ac.ir

3 - Email: azareie@birjand.ac.ir

4 - Email: aliasqarmahmoodi@yahoo.com

5 - Email: habibshahbazi35@gmail.com